

Bijlage:
De Aanwijzingen
voor Ambtenaren
in oorlogstijd

Nobel Boeken

2e
herziene
druk

Rob Bakker

Boekhouders van de Holocaust

Nederlandse ambtenaren en de collaboratie

Het overzichtswerk van de Jodenvervolging in Nederland met nieuw archiefonderzoek en de laatste literatuur zowel nationaal als internationaal. Tweede herziene druk, met bijlage: Aanwijzingen voor Ambtenaren in Oorlogstijd.

De uitvoering van de Jodenvervolging met behulp van Nederlandse overheden: secretarissen-generaal, Hoge Raad, burgemeesters, bevolkingsambtenaren, spoorwegen, politie, Nederlandse kampen en het bedrijfsleven. Nederland kende van alle West-Europese landen het hoogste sterftecijfer van 75% van de Joden in Nederland. Een onderzoek naar het papieren spoor dat leidde naar een spoor van ijzer.

Rob Bakker, MA Holocaust- and Genocidestudies, is historicus en auteur. Voor dit boek, gebaseerd op zijn masterscriptie uit 2011 deed hij aanvullend onderzoek en in combinatie met de laatste actuele Holocauststudies, ook internationaal, maakte hij van de voorheen 'Joodse' geschiedenis stap voor stap een uitgesproken Nederlandse geschiedenis.

STUDIA ROSENTHALIANA Prof. Bob Moore, University of Sheffield:... 'this is a detailed and carefully constructed analysis that brings together a wealth of scholarship to present a balanced and nuanced view of what the author himself concludes by describing as 'a black page in the history of the Netherlands'.

Nederlands Dagblad: 'Boekhouders van de Holocaust beschrijft en analyseert de rol van de Nederlandse ambtenaren bij de Jodenvervolging grondig en breed, helder en systematisch. Het is een standaardwerk.'

Binnenlands Bestuur: 'De hele Trias Politica zakt door het ijs. 'Inktzwart boek over ambtenarij in WO II. Het ijzingwekkende boek over Nederlandse ambtenaren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.'

Gooi- en Eemlander: 'Ambtenarij bouwde papieren Jodenkamp'

NIW, Nederlands Israëlietisch Weekblad: 'Niet eerder is dit handelen integraal en samenhangend gepresenteerd. Bakker heeft de collaboratie zorgvuldig gedocumenteerd, om antwoord te kunnen geven op de vraag: hoe heeft dit kunnen gebeuren? En daarbij: hoe moet herhaling voorkomen kunnen worden?'

Nobel Boeken

Boekhouders van de Holocaust

Nobel Boeken

De pers over Boekhouders van de Holocaust:

Nederlands Dagblad: 'Boekhouders van de Holocaust beschrijft en analyseert de rol van de Nederlandse ambtenaren bij de Jodenvervolging grondig en breed, helder en systematisch. Het is een standaardwerk.'

Binnenlands Bestuur: 'De hele Trias Politica zakt door het ijs'
'Het ijzingwekkende boek over Nederlandse ambtenaren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog van Rob Bakker telt drie hoofdbestanden: registratie, isolatie en deportatie. Uit deze welbewust gekozen indeling spruit al geen greintje troost. De titel van het boek biedt ook al weinig perspectief. Weinig wit, weinig grijs, heel veel zwart.'
... 'De weinige teruggekeerden blijven berooid achter en hen rest een lange weg tot rechts-herstel, compensatie, eerherstel of excuses, zo die er komen.... Bakker laat haarscherp zien dat er nog heel veel niet is rechtgezet, nu 75 jaar na de bevrijding....' met ruim 700 bladzijden een inktzwart boek geworden, de weinige lichtpuntjes kunnen dat niet verhelen, maar het is een verhaal dat systematisch verteld en bekend moet worden.'

NIW, Nederlands Israëlietisch Weekblad: 'Niet eerder is dit handelen integraal en samenhangend gepresenteerd. Bakker heeft de collaboratie zorgvuldig gedocumenteerd, om antwoord te kunnen geven op de vraag: hoe heeft dit kunnen gebeuren? En daarbij: hoe moet herhaling voorkomen kunnen worden?'

Gooi- en Eemlander: 'Ambtenarij bouwde papieren Jodenkamp'...'In dit boek wordt geprobeerd de systematische medewerking van Nederlands overheidspersoneel aan de Jodenvervolging in kaart te brengen. Die poging mag ruimschoots geslaagd genoemd worden.'

STUDIA ROSENTHALIANA 48.1 (2022) 86-88, prof. Bob Moore, University of Sheffield:
There is no doubt that this is a comprehensive survey of Dutch bureaucratic collaboration to the jodenvervolging.
The amount of ground covered by the book is vast, and while there are some discursions away from the central topic, the author should be congratulated on bringing all these elements together in one volume.'
...'The conclusions at the end of each chapter are balanced but make a strong case for the overall argument that the shortcomings and mistakes by individuals and agencies within the Netherlands effectively placed the Jews, both Dutch and non-Dutch, outside the protection of the law and thus at the mercy of arbitrary measures that led to their pauperization and deportation from the country.
...'this is a detailed and carefully constructed analysis that brings together a wealth of scholarship to present a balanced and nuanced view of what the author himself concludes by describing as 'a black page in the history of the Netherlands'.
(complete recensie op <https://doi.org/10.5117/sr2022.1.006.Moor>)

Rob Bakker

Boekhouders van de Holocaust

Nederlandse ambtenaren en de collaboratie
Bijlage: De Aanwijzingen voor ambtenaren in Oorlogstijd

Nobel Boeken

Colofon

Coverfoto: schrijfmachine Olympia Modell 7", Berlijn, 1933-1936
Ter beschikking gesteld door Stiftung Stadtmuseum Berlin
Foto: Oliver Ziebe, Berlijn

Dit boek is verkrijgbaar als:
e-book, ISBN 9789083060231
Luisterboek, ISBN 9789464494136

Copyright 2023 Nobel Boeken/Rob Bakker
1ste druk 2020, Verbum Holocaust Bibliotheek
2de herziene druk 2023, Nobel Boeken
www.nobelboeken.nl

Coverdesign: Theo van Rijn
Foto auteur: Titia Hahne
Vormgeving: Coco Bookmedia

Nobel Boeken is een imprint van de Stichting Nobel
Baarn, KvK 41002062
www.stichtingnobel.org

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING.	11
Dank	13
DEEL I: REGISTRATIE	15
Hoofdstuk 1: Afgetekend	17
Een papieren spoor	22
Landelijke verzameling.	23
Dienen	28
Hoofdstuk 2: Ambtenaren in oorlogstijd.	33
De bezetters in West-Europa.	35
De secretarissen-generaal	40
‘Loyalster Zusammenarbeit’	41
Burgemeesters	50
<i>Landoorlogreglement en Aanwijzingen.</i>	53
Toezichhoudende bezetting	56
Relatie met de Nieuwe Orde.	61
Vreemde overheersing	64
Dwang, gezag of lokmiddel.	69
Duits gezag en collaboratie.	71
Functie, relatie, intentie en continuïteit	78
Hoofdstuk 3: Het proces van de Holocaust	85
Joodse kwestie	90
Jodenvervolging.	92
Vier fasen in de Jodenvervolging.	94
Daders, slachtoffers en omstanders	98
De Nederlandse paradox.	101
Verschillen binnen Nederland.	108
Nederlandse bureaucratie	110

Hoofdstuk 4: De Joden in Nederland tot 1940	117
Joodse vluchtelingen	123
Westerbork	125
Onderscheid na 1933	127
Conclusies	131
Hoofdstuk 5: De ariërverklaring van ambtenaren	135
‘Working towards the Führer’	135
Joden ambtelijk gediskwalificeerd	138
De ariërverklaring	143
Ariërverklaringen Amsterdam	150
De Hoge Raad	153
Juridische protesten ariërverklaring	156
Joodse voorzitter Hoge Raad	158
Het autoritaire recht	163
Burgemeesters tekenen	166
Conclusies	169
Hoofdstuk 6: Joden uit overheidsdienst	175
Landsbelang versus de Joden	175
De burgemeesters als werkgevers	182
De hoogleraren	183
Conclusies	189
Hoofdstuk 7: De bevolkingsboekhouders	193
Registratiegeschiedenis	193
De perfecte bevolkingsregistratie	196
De invoering van een persoonsbewijs	198
Duitse rassenregistratie	205
Joodse burgers in de registers	207
De registratie van de Joden	210
vo 6/1941 opzet en uitwerking	212
IBM en de Jodenregistratie	221
Statistieken	225
Persoonsbewijs letter J	228
De Amsterdamse bevolkingsboekhouders	231
Werkopvatting Amsterdamse ambtenaren	236
Geen invloed Februaristaking	239
Verzet	243
Conclusies	244

DEEL II: ISOLATIE	249
-----------------------------	-----

Hoofdstuk 8: Uitsluiting van de Joden	255
Onlusten	256
Februaristaking	258
Nieuwe bestuurlijke orde	262
De Joodse Raad	263
Verdeeldheid, onbegrip en angst	269
Isolatie en segregatie	271
Lokale segregatie	276
De scholen	279
Neurenberger wetten	282
Beleid van bestrijding verzet	283
Conclusies	286

Hoofdstuk 9: De economische boekhouders	291
Economische ontneming	293
Eerste Joodse overnames	294
Arisering met Nederlandse hulp	297
Hirschfeld en de economische collaboratie	302
Overdracht Joodse bezittingen	306
Definitieve roof	309
Ontneming van gronden en huizen	312
Onroerend goed en de notarissen	315
Malafide vastgoedhandelaren en gemeenten	318
De <i>Kolonnen</i>	324
Niet-commerciële organisaties	325
Conclusies	326

DEEL III: DEPORTATIE	329
--------------------------------	-----

Hoofdstuk 10: De deportatieboekhouding	333
De balans	333
Opzet deportaties	335
Duitse bureaus in Nederland	338
De deportatieboekhouders	340
Joodse gegevensbestanden	342
Actuele Jodenlijsten per gemeente	343
Stippenkaart	347
Concentreren van Joden	348

Duits-Joodse vluchtelingen	351
Joden buiten Nederlands gezag	352
De Jodenster	354
‘Legale rest’ gemengd-gehuwden	359
Selectie Joodse Raad.	362
Uitzonderingen en de rol van Calmeyer	364
Handel in vrijstellingen	367
Conclusies	370

Hoofdstuk 11: De politieambtenaren	375
Cumulatieve collaboratie	377
Rauter als politie leider	378
Start deportaties	384
Rol ambtelijk bestuur.	386
Samenwerking Duitse en Nederlandse politie.	390
Verloop naar staatspolitie en NSB.	391
Toenemende collaboratie politie	394
Van georganiseerde deportaties tot razzia’s	396
Politie-afdelingen Joodse Zaken	400
Georganiseerde provinciale deportaties	402
Amsterdam	410
Den Haag, Rotterdam, Utrecht	415
Joodse ziekenhuizen leeggehaald	418
Jodenjagers	422
Daders	426
Politieverzet als uitzondering	430
Duitse waardering	436
Politiebureaucratie	437
Burgemeesters en de deportaties	442
Conclusies	449

Hoofdstuk 12: De Nederlandse Spoorwegen	455
Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf.	456
Het belang van de spoorwegen	458
Samenwerking Spoorwegen.	459
De inzet van de Jodentransporten	464
Logistieke omstandigheden.	469
Grafiek deportaties	473
Functie NS: weigeren of niet	474
Stakingen versus belangen	477
Conclusies	485

Hoofdstuk 13: De Nederlandse kampen	489
De Joodse werkkampen	490
Kamp Westerbork	496
Nederlandse inbreng	499
Nederlandse bewakers in Westerbork.	506
Transporten uit Westerbork	510
Naoorlogse beoordelingen	511
Kamp Amersfoort	514
Kamp Vught	519
Joodse gevangenen.	523
De bewakers van kamp Vught.	526
Overige kampen	529
Conclusies	532

Hoofdstuk 14: Ontrechting	537
Landoorlogreglement	538
De <i>Aanwijzingen</i>	542
Concrete Aanwijzingen	547
De rechterlijke macht.	552
Geen tegendruk advocatuur	560
Conclusies	561

Hoofdstuk 15: De houding tegenover de Joden	565
Antisemitisme en segregatie	566
Ambtelijke top	570
Wat wist men van het lot van de Joden?	572
Publieke opinie	580
Weten bij ambtenaren en regering.	583
Wat deed Londen?	584
Verzet tegen Jodenvervolgning	590
Bijzondere band.	595
Conclusies	596

DEEL IV: NA DE HOLOCAUST 599

Hoofdstuk 16: Boekhouders na de Holocaust	603
Terugkeer	604
Zorgplicht.	608
Oorlogspleegekinderen	610
Overlijdensakten en erfgenamen	613

Raad voor het Rechtsherstel	616
Naoorlogs juridisch gevecht	620
Juridisch getto	624
Ongelijkheid van het recht	625
Notarissen	627
Roofkunst	629
De schade-ambtenaren	633
Bondsrepubliek, <i>Wiedergutmachung</i>	634
Na vijftig jaar nieuw politiek inzicht	640
Compensatie en terugbetaling Joodse tegoden	643
Transitional justice	648
Conclusies	649

Hoofdstuk 17: Terugblik op de rol van de overheden	653
Zuivering Nederlandse ambtenaren	656
Juridisch-ambtelijke geschiedschrijving	663
Systeemfout	667
De rol van de overheid	669
Nederlandse belangen	671
Wisselwerking bezetters en ambtenaren	673
Daders, slachtoffers, omstanders	677
Driedeling plus bedrijfsleven en overheid	678
Nederlandse bedrijfsleven	680
Overheid	682
Cumulatieve collaboratie	684
Betrokken overheden	686
Canon	691
Conclusies	692

BRONNEN	699
-------------------	-----

LITERATUUR	701
----------------------	-----

PERSONENREGISTER	717
----------------------------	-----

BIJLAGE: AANWIJZINGEN AMBTENAREN	728
--	-----

INLEIDING

Bijna driekwart van de Joden in Nederland is tijdens de bezetting omgekomen, in totaal 102.000, een cijfer dat nog herhaaldelijk enigszins wordt bijgesteld.¹ Dit is het hoogste percentage slachtoffers van bezet West-Europa. Bij dat aantal slachtoffers worden ook nog eens 220 Sinti en Roma opgeteld. Omdat ons land in de geschiedenis niet bekendstond als anti-Joods, wordt dit cijfer internationaal als verbazend hoog beschouwd en wordt dit in diverse publicaties ‘de Nederlandse paradox’ genoemd.

In alle bezette West-Europese landen startte de massamoord op de Europese Joden met een reeks lokale bestuurlijke maatregelen. Daarin speelden in al die landen de ambtenaren op alle niveaus, van bestuurders tot uitvoerders, een rol. Nederlandse ambtenaren werkten ook mee aan de registratie, isolatie, roof, ontrecting, de razzia’s en het deporteren en bewaken van Joden. De ambtenaren waren bestuursambtenaren, burgemeesters en hun lokale ambtenaren zoals de bevolkingsboekhouders, de politieambtenaren, de medewerkers van tram- en spoorwegen, en juristen tot en met de hoogste rechterlijke macht.

Waren dit allemaal gewone ambtenaren of Hitlers gewillige helpers? Om de uitersten te benoemen.

Götz Aly schreef in *Europa tegen de Joden*: ‘Vragen naar de eigen geschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog voor wat betreft de wijdverbreide samenwerking met de bezettingsmacht bleven in de

---

1   Onder andere ten behoeve van het nieuw te bouwen Holocaust Namenmonument Nederland in Amsterdam met de namen van alle slachtoffers, werken de Oorlogsgravenstichting, het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en initiatiefnemer het Nederlands Auschwitz Comité samen.

meeste Europese landen na 1945 taboe. In het algemeen werden de zogeheten collaborateurs eruit gelicht als kwalijk voorbeeld, om de grote meerderheid van mededaders, verklikkers en grote en kleine profiteurs met rust te kunnen laten.’

Aly maakte duidelijk dat collaboratie geen werk was van eenlingen, maar verweven was in het systeem van overheid en bedrijfsleven. Zoals dat ook gold voor Duitsland, waar de Jodenvervolging volgens Raul Hilberg rustte op vier pijlers: de overheid, het leger, het bedrijfsleven en de partij. Een analyse waarin Adolf Hitler hem voorging in *Mein Kampf*: ‘De grote kracht en sterkte van het oude Rijk waren geheel gebaseerd op deze drie kostbare bezittingen; zijn staatsvorm, zijn leger en zijn ambtenarenkorps.’ ...

Ook in de bezette gebieden waar het Duitse leger en/of de nazi-partij het bestuur overnamen, werd er gerekend op de medewerking en daadwerkelijke steun van de lokale overheden en bedrijfsleven inzake het landsbestuur én de Jodenvervolging. En met succes.

Het is van belang om stap voor stap te volgen en te begrijpen hoe het bij de medewerking van bestuurders en uitvoerders is gegaan zoals het is gegaan. De rol van ambtenaren in de Jodenvervolging wordt beschreven aan de hand van drie fasen: vanaf registratie (Deel I) naar isolatie (Deel II) tot deportatie (Deel III). De laatste stap van moord in de Duitse kampen, wordt niet behandeld. Het Nederlandse voortraject was de onmisbare schakel. Nederlandse ambtenaren werkten gedisciplineerd mee in alle lagen van de ambtelijke hiërarchie tot en met de allerlaatste anti-Joodse maatregelen.

Dank

Ieder boek over de Holocaust bouwt voort op het werk van anderen. Ik wil een aantal deskundigen specifiek bedanken. Johannes Houwink ten Cate (niod, uva) en Wichert ten Have (niod, uva) begeleidden mijn doctoraalscriptie. Peter Romijn (niod/uva), adviseerde me over vier beoordelingscriteria voor ambtenaren en gaf commentaar op desbetreffende onderdelen. Met Wouter Veraart (Vrije Universiteit, Rechtsfilosofie en Rechtsgeschiedenis) voerde

ik een aantal gesprekken met betrekking tot het naoorlogse rechts-herstel. Op onderdelen werd het manuscript gelezen door Guus Meershoek (lector Politieacademie), Raymund Schütz (historicus, onderzoeker), Ronny Naftaniel (onder andere Centraal Joods Overleg). Hans Blom (prof. em. uva, niod) las het gehele manuscript en los van verschillende inzichten of meningen waren zijn uitgebreide notities en de gevoerde discussies van onschatbare waarde. Ik dank allen voor hun waardevolle commentaren en inzichten. Zoals de traditie terecht betaamt, benadruk ik dat de conclusies geheel voor mijn rekening komen. Mochten er fouten in dit boek voorkomen, dan zijn ze alleen te verwijten aan de schrijver zelf.

Mijn dank gaat uit naar Verbum Holocaust Bibliotheek, waar de eerste druk verscheen (2020) en naar de Stichting Nobel die via Nobel Boeken deze tweede en herziene druk mogelijk maakte.

Bij de tweede herziene druk

De grote geschiedschrijver Jacques Presser schreef: ‘De Joden-uitroeiing was in de eerste plaats een administratieve prestatie. Genocide als ambtenaarlijke taak.’ Uit de vele reacties op de eerste druk blijkt dat de rol van de ambtenaren in de Jodenvervolg-ingen gevolgen hadden die zich tientallen jaren na de oorlog nog deden gelden. Geschiedschrijving gaat over verandering en continuïteit. Die laatste factor speelt helaas nog steeds een rol, gezien de ambtelijke afwikkeling van de gevolgen van de Jodenvervolg-ingen in Nederland. In 2020 bood de Nederlandse overheid bij monde van minister-president Rutte op 27 januari zijn excuses aan. Op 4 mei volgde koning Willem-Alexander met een verontschuldiging betreffende koningin Wilhelmina. In de tweede druk zijn er een aantal aanvullingen gekomen, zoals een complete bijlage met de Aanwijzingen voor Ambtenaren in oorlogstijd. En aandacht voor de gemeenten die nog steeds verantwoording moeten afleggen over hun rol in registratie, isolatie en ontnemingen van Joodse eigendommen. Dit verhaal is nog niet af, er zijn nu enkele gemeenten die aan een zelfonderzoek zijn begonnen. De Vereniging Nederlandse Gemeenten heeft het

NIOD opdracht gegeven voor een zelfonderzoek. Maar ook op het gebied van Joodse roofkunst, voor een deel nog in bezit bij Nederlandse instituten en musea en bij de overheid is er nog het nodige te herstellen, al gebeurt dat steeds meer in de rechtszalen. De afwikkeling van de Jodenvervolging in Nederland was om met Presser te spreken: 'een ambtenaarlijke taak'. Die rol nam nu al meer dan 75 jaar.

Rob Bakker, MA Holocaust- and Genocidestudies
Baarn, 2022/23

DEEL I

REGISTRATIE

Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede.

DE BURGEMEESTER DER GEMEENTE

maakt bekend, dat ingevolge de verordening van den rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied d.d. 10 Januari 1941, no. 6-1941, alle personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn en hun verblijf hebben in het bezette Nederlandsche gebied, aangemeld moeten worden overeenkomstig de navolgende bepalingen.

Een persoon wordt als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede beschouwd, indien hij van ten minste één naar het ras voljoodschen grootouder stamt.

Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap behoord heeft of behoort.

Bij twijfel of een persoon als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied of de door hem aangewezen instantie.

Tot het doen van een dussdanig verzoek is gerechtigd:

1. iedere Deutsche instantie in het bezette Nederlandsche gebied;
2. de ambtenaar voor de aanmelding;
3. de betrokkene.

Tegen de in het eerste lid bedoelde beslissing is geenerlei voorziening toegelaten. Tot aanmelding is gehouden de persoon, die aangemeld moet worden.

Moet een handelingsonbekwame of een persoon, wiens handelingsbekwaamheid beperkt is, worden aangemeld, dan zijn in diens plaats zijn wettelijke vertegenwoordiger en degenen, die de daadwerkelijke zorg voor dien persoon op zich hebben genomen, tot de aanmelding gehouden.

De aanmelding moet geschieden vóór 24 Februari a.s. De aanmelding geschiedt schriftelijk bij den burgemeester, **UITSLUITEND** met gebruikmaking van een door den secretaris-generaal van het departement van binnenlandsche zaken vastgesteld formulier. Deze formulieren zijn kosteloos verkrijgbaar ter secretarie deze gemeente

Voor elk formulier, dat ingevuld wordt ingeleverd, wordt een ten name van den aangemelden persoon gesteld bewijs afgegeven, waaruit blijkt dat deze aan zijn verplichtingen heeft voldaan.

De aangemelde persoon moet voor de uitreiking van het aanmeldingsbewijs één gulden aan leges vooruitbetalen. Is hij niet in staat deze kosten te betalen, dan is, al naar gelang tot welke hij behoort, de plaatselijk in aanmerking komende Israëlitisch-kerkelijke gemeente tot betaling der leges verplicht; behoort hij tot geen dezer gemeenten, dan kan van de betaling van de leges vermindering of vrijstelling worden verleend. In geen enkel ander geval mogen de leges worden verminderd of mag vrijstelling van de betaling daarvan worden verleend.

Hij, die tot aanmelding is gehouden, is, ingeval de leges niet op den aangemelde kunnen worden verhaald, met overeenkomstige toepassing van het in de vorige alinea bepaalde eveneens aansprakelijk voor de betaling der leges, mits hij ook ten aanzien van zijn eigen persoon onder de verplichting tot aanmelding valt.

De betaling der verschuldigde leges kan geschieden:

- a. in geld bij de inlevering van het aanmeldingsformulier;
- b. door storting of overschrijving op gironummer _____ ten name van _____

Binnen vier weken na de aanmelding en de betaling van de verschuldigde leges, wordt het bewijs van aanmelding aan belanghebbende toegezonden of uitgereikt.

Ieder aangemeld persoon is verplicht het te zijnen name afgegeven bewijs van aanmelding zorgvuldig te bewaren en desgevorderd te vertoonen aan iederen opsporings-ambtenaar, alsmede ter wijziging, aanvulling of vervanging over te leggen aan den burgemeester of het hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters of aan den door dezen daartoe aangewezen ambtenaar.

Indien de voorwaarden, welke aan de verplichting tot aanmelding ten grondslag liggen, eerst na 27 Januari 1940 ontstaan, dan moet de aanmelding binnen twee weken na het feit, dat de aanmelding doet ontstaan, worden gedaan. Deze termijn verstrijkt evenwel niet eerder dan op 24 Februari a.s.

Hij, die door zijn schuld niet aan de op hem rustende verplichting tot aanmelding voldoet, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren.

Feiten als in de vorige alinea bedoeld zijn misdrijven. (Verbrechen).

Het vermogen van dengene, die overeenkomstig het voorgaande strafbaar is, is onderworpen aan de bepalingen van de verordening 33/1940 betreffende het verbeurd-verklaren van vermogens.

1941.

De burgemeester voornoemd,

13361
00000

'Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede'. Secretarissen-generaal, provinciale en lokale bestuurders zagen de registratie van de Joden als een maatregel die de bezetter gerechtigd was op te leggen. Burgemeesters en bevolkingsboekhouders in 1050 gemeenten werkten mee aan de registratie van de Joden in hun gemeente. (Bron: Beeldbank WO2 – NIOD)

AFGETEKEND

Hans was een Duitse weesjongen van twaalf jaar en tien maanden oud, toen hij werd aangemeld bij de gemeente Amsterdam met een formulier getiteld: ‘Aanmeldingsformulier voor één persoon die geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede is’ (Verordening 6/1941).¹ Verordening 6/1941 was de zesde Duitse verordening van het jaar 1941. Een Duitse verordening, die werd uitgevoerd door Nederlandse ambtenaren. vo 6/1941 was de eerste effectieve stap in de Nederlandse Jodenvervolging.

Het formulier van Hans was door de medewerkers in het weeshuis met machineschrift ingevuld. Hans’ woon- of verblijfplaats was volgens een adresstempel bij vraag 3 het ‘N.I. Jongensweeshuis Megadle Jethomim Amstel 21’. Dit weeshuis was opgericht in 1836 en in 1865 betrokken een nieuw pand aan de Amstel. Het doel van de vereniging was om wezen te helpen opvoeden, om ze te voeden en te kleden, om ze Thora te laten leren en ze voor een ambacht op te leiden.²

Naast het getypte schrift waarmee het aanmeldingsformulier was ingevuld, was alleen de handtekening van Hans geschreven, in een keurig leesbaar handschrift. Volgens een stempel van de gemeente Amsterdam was het formulier ingeleverd op 21 maart 1941.

Bij aanmelding moest ter plekke een bedrag van 1 gulden aan leges worden betaald en in een apart vak voor de ambtenaar werd met dik zwart potlood aangevinkt dat de leges voldaan was.

---

1 Aanmeldingsformulieren voor één persoon die geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede is (Verordening 6/1941), *Centraal Bureau voor Genealogie (CBG)*, Calmeyer collectie, Beleid en uitvoering verordeningen 6/41 en 58/42, dossier 42. (Alleen op de naam Meyer.)

2 Joods Amsterdam. Joodse sporen in Amsterdam en omgeving. www.joodsamsterdam.nl/joods-jongensweeshuis-megadle-jethomim/, geraadpleegd 28 september 2017.

In de week na 21 maart werd er via het bevolkingsregister een controle op de ingevulde gegevens uitgevoerd. Iedere inwoner van Nederland had sinds 1939 namelijk al een gestandaardiseerde persoonskaart in het bevolkingsregister. Er was afgestempeld op 28 maart dat veranderingen waren aangebracht op de persoonskaart van Hans in het bevolkingsregister en er waren veranderingen aangebracht op het formulier zelf. Veranderingen met hetzelfde ambtelijke potlood, herkenbaar dik en zwart, aangebracht: als kerkelijke gezindte was al eerder ingevuld 'Isr.' en met het zwarte potlood was ter correctie de N van Nederlands bijgeschreven. Zijn beroep was 'schooljongen' en onder de cruciale vraag 8, waar gevraagd werd of Hans op 9 mei 1940 behoorde tot de 'joods-kerkelijke gemeente', was met machineschrift ingevuld 'onbekend'. Daar ging een vette potloodstreep door en bij de voorgedrukte keuze *ja/nee*, werd met potlood het 'nee' doorgestreept. Hans was hiermee geregistreerd als lid van de joods-kerkelijke gemeente.

Bij vraag 9, een net zo cruciale vraag naar het aantal Joodse grootouders, vermeldde het machineschrift wederom 'onbekend' en ook daar ging een potloodstreep door, en datzelfde potlood registreerde voor Hans vier Joodse grootouders.

Hans werd met al deze belangrijke veranderingen op 21 maart 1941 een zogeheten vol-Jood. Hij kreeg de letter 'J' op zijn formulier gestempeld én op zijn persoonskaart. Hans of een verzorger van het weeshuis kreeg een Bewijs van Aanmelding, gestempeld op 10 april. Vervolgens werd het aanmeldingsformulier verzonden aan de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, met de gestempelde verzenddatum 2 mei 1941. Daar werd het dezelfde dag ontvangen, gezien hetzelfde datumstempel van 2 mei van de rijksinspectie.

Hans was een van de honderd jongens van het weeshuis Megadle Jethomim, die op 10 februari 1943 samen met drie verzorgers werden weggevoerd naar vernietigingskamp Sobibor om daar te worden omgebracht.³

---

3 Joods Amsterdam, website, www.joodsamsterdam.nl/stramstel.htm, 20 juli 2011.

Mevrouw H.C. Meyer vulde ook een aanmeldingsformulier in, met daarbij de geschreven opmerking: ‘Mijn familie woont sinds drie eeuwen in Nederland!!!’⁴ Bij kerkelijke gezindte vulde ze in: ‘geen’. Maar ze had ook ingevuld bij vraag 9 naar het aantal Joodse grootouders: ‘4 (vier)’. De drie eeuwen in Nederland en het ontbreken van een kerkelijke gezindte redden haar niet van de letter J. Die J werd ook op haar persoonskaart aangebracht, blijkens een datumstempel achter de afkorting *Sign*. Dat stond voor *Signaal*, en dat betekende dat op de Joodse persoonskaart in het bevolkingsregister een ruitertje was aangebracht, waarmee de kaart snel herkend kon worden tussen de andere kaarten.

Een zekere mevrouw E. Meyer vulde bij de ‘Joodse grootouders’ in: ‘Voor zover bekend vier’. Een potlood zette een streep door de woorden: ‘voor zover bekend’.

Izaäk was geboren in Amsterdam in 1936. Hij was net vijf jaar en twee maanden oud toen hij werd aangemeld op 21 maart 1941, bijna een maand na de Februaristaking in Amsterdam, het grote protest tegen de eerste Jodenrazzia’s. Izaäk behoorde tot de Joodse gemeente. Vraag 9 was keurig met pen ingevuld en het aantal Joodse grootouders was twee. Een andere pen, een lichtere kleur, gelijk aan die van de paraaf van de Amsterdamse ambtenaar, had het woord ‘twee’ doorgestreept en schreef daarachter het woord ‘vier’. Duidelijke blokletters. Izaäk werd zo op vijfjarige leeftijd als vol-Jood in plaats van half-Jood geregistreerd.⁵ Half-Joden werden niet vervolgd, vol-Joden wel.

Hetzelfde overkwam Emanuel die twee dagen voor zijn vierde verjaardag op 21 maart 1941 werd aangemeld. Hij behoorde tot de joods-kerkelijke gemeente, en als antwoord op vraag 9 was

---

4 Aanmeldingsformulieren (Verordening 6/1941), CBG, Calmeyer Collectie.

5 Ibidem.

aangegeven dat hij twee Joodse grootouders had. Er kwam een streep door het woord 'twee'. En een zwarte pen, hetzelfde zwart als de paraaf van ambtenaar H.L., schreef het woord 'vier' eraan.

Ten slotte was er een mevrouw Meyer van middelbare leeftijd, die bij de vraag naar Joodse grootouders het cijfer 2 invulde. Met eenzelfde potlood als waarmee de ontvangende gemeente-ambtenaar parafeerde, werd achter dat cijfer 2 het woord 'paar' geschreven, waarmee de vrouw vier Joodse grootouders kreeg. Met bijbehorende zwarte, gestempelde J op haar persoonskaart en een ruitertje in het bevolkingsregister.

De zestienjarige Francina Meijer had bij het inleveren van haar formulier op 20 maart 1941 in Amsterdam als aantal Joodse grootouders twee ingevuld. Haar vader had het formulier ondertekend. Het duidelijke woord 'twee' werd doorgekrast met dezelfde zwarte pen als de paraaf van ambtenaar C56, die op 25 maart een controle uitvoerde op het bevolkingsregister. Francina kreeg een zwarte J en een aanduiding op haar persoonskaart.

Dieuwke Hedeman uit Den Haag werd geboren op 1 april 1944 en aangemeld op 4 april 1944, waarbij één Joodse grootouder opgegeven werd, waarmee zij in principe veilig was. Een week later, op 11 april 1944 werd ook De Kleykamp, het gebouw van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters gebombardeerd door de Engelsen, op verzoek van het verzet. Het aanmeldingsformulier van de baby werd daarbij niet vernietigd. De ambtenaren controleerden alsnog het aantal grootouders nauwgezet. De aantekening op het formulier vermeldde: 'Van deze eene grootvader staat vast dat deze een vierde Joods is. De resterende drie vierde zeer onwaarschijnlijk doch nog niet bewezen.'⁶ Met potlood werd de classificatie GII (één Joodse grootouder) gegeven. Maar wat als de controlerende ambtenaar

---

6 Aanmeldingsformulieren (Verordening 6/1941), CBG, Calmeyer Collectie. Nummer N.S. 18323.

tot een andere, minder gunstige ontdekking was gekomen? De controlerende Haagse ambtenaar gaf een Bewijs van Aanmelding af op 13 juni 1944. Het werd naar de rijksinspectie verzonden op 14 juni 1944, acht dagen na D-day. Daar werd het met vertraging genoteerd als ontvangen op 20 juli 1944.

Johannes Kruis werd geboren op 23 mei 1944 in Amsterdam, en aangemeld met één Joodse grootouder. Het formulier van de kleine Johannes werd gecontroleerd en afgestempeld op 15 juni, negen dagen na D-day. Het formulier werd verzonden aan de rijksinspectie op 2 augustus 1944, waar het werd gestempeld voor ontvangst op 9 september; enkele dagen na Dolle Dinsdag (5 september) gingen de administratieve zaken gewoon door.

Maria Vleeshouwer, geboren op 24 juni 1944 in Amsterdam en dus ruim na de geslaagde invasie van D-day, werd met één Joodse grootouder aangegeven op 26 juni, haar formulier werd gecontroleerd op 19 juli 1944, verstuurd op 2 augustus en ook ontvangen op 9 september 1944.

Een Bewijs van Aanmelding werd aan iedereen afgegeven: een gele kaart met de persoonsgegevens, die desgevraagd aan iedere opsporingsambtenaar getoond moest worden. De nieuwe gegevens van Hans, de peuters Izaäk en Emanuel en die van de Francina en mevrouw Meyer, werden op hun persoonskaart in het bevolkingsregister overgenomen, inclusief de letter J. Om de persoonskaarten van de aangemelde Joden te kunnen onderscheiden in de rijen kaartenbakken tussen de massa van 800.260 kaarten in het Amsterdamse bevolkingsregister, kregen alle Joodse burgers zoals gezegd op hun kaart een ruitertje, met de letter J.⁷ Ze waren daardoor goed zichtbaar en er met een handbeweging tussenuit te vissen.

---

7 Gemeente Amsterdam, *Amsterdam gedurende de 2e Wereldoorlog, Statistisch Jaarboek Amsterdam 1940-1944*, (Amsterdam 1949).

De ingevulde, gecorrigeerde en vele malen afgestempelde aanmeldingsformulieren werden verzonden naar het hoofd van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters in Den Haag, dat onder leiding stond van J.L. Lentz. Tot 27 augustus 1941 kwamen bij de rijksinspectie na Verordening 6/1941 160.790 aanmeldingsformulieren van Joodse inwoners uit het gehele land binnen. Alle kopieën van de registratieformulieren plus kopieën van de persoonsbewijzen werden centraal bewaard door de rijksinspectie in het gebouw De Kleykamp, een aparte villa van Binnenlandse Zaken aan de Scheveningseweg in Den Haag.

De stempels van de gemeenteambtenaren gaven aan dat de veranderingen met het *Sign. (signaal)* Jood in het bevolkingsregister waren aangebracht vóórdat de formulieren naar Den Haag gingen. De veranderingen op de formulieren moeten dus op gemeentelijk niveau na controle met de bevolkingsregisters zijn aangebracht. Andere ambtenaren in Den Haag telden de formulieren en kaarten, selecteerden ze op plaatsnaam en alfabet, en maakten statistieken en lijsten voor de Duitsers.

Ondanks een aanslag op 27 maart 1943 door het verzet op het Amsterdamse bevolkingsregister, waarbij een deel werd vernietigd, zetten de gemeentelijke ambtenaren in diverse plaatsen het registratiewerk door tot diep in 1944, toen Nederland al *judenfrei* was verklaard en de deportaties vrijwel voltooid waren.

Een papieren spoor

Op alle niveaus in de bureaucratie zijn papieren sporen van anti-Joodse maatregelen te vinden. Zo begon ook de zoektocht naar sporen van een eerste onderscheid, naar een eerste formulier met een aantekening betreffende de Joden. Dit onderzoek naar het papierwerk van de ambtenaren, te beginnen op lokaal niveau, begon met een simpele aanduiding in het *Legboek*, een archiefboek van de gemeente Amsterdam waarin met de hand geschreven, alle archiefonderwerpen en behandelde stukken geïnventariseerd worden.

Een nieuw hoofdstuk in het archiefboek en dus in de archieven werd aangemaakt met de simpele titel: 'Anti-Joodse Maatregelen'.⁸ Niet met een versluiierende titel, maar zonder schroom zo leek het, rechttoe, rechtaan, precies wat het was. In oktober 1940 was de bladzijde toegevoegd. Via dat *Legboek* kwam in het Amsterdamse archief dat kopje met anti-Joodse maatregelen steeds weer terug. Verwijzend naar bepalingen, brieven en formulieren die opgesteld waren voor verdere verwerking op een papieren traject, dat ten slotte zou eindigen op een spoor van ijzer.

Landelijke verzameling

De Rijksinspectie van de bevolkingsregisters had op verzoek van de Duitsers alle Nederlanders vanaf vijftien jaar geregistreerd en voorzien van een persoonsbewijs. Voor een aparte registratie werden Joden verplicht zich aan te melden en bij de invoering van het algemene persoonsbewijs kregen Joden de letter J op dat persoonsbewijs gedrukt.

Onder andere bij het Centraal Bureau voor Genealogie, het CBG in Den Haag, zijn mappen met de resten van de aanmeldingsformulieren ondergebracht en vormen onderdeel van het archief Collectie Calmeyer.⁹ De Duitse ambtenaar dr. H.G. Calmeyer van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, Abteilung innere Verwaltung* was verantwoordelijk voor afstammingszaken en behandelde onder andere de verzoekschriften van Joden die van hun registratie als Jood af wilden. Wie het niet eens was met een geregistreeerde Joodse afstamming kon bij het bureau van Calmeyer in beroep gaan. Meestal gebeurde dat via gespecialiseerde advocaten. Voor dat doel moesten meestal oude (joods-)kerkelijke gegevens nageplozen worden. In Duitsland zelf was het begrip 'Joodse ras' ook geheel gebaseerd op kerkelijke gegevens want religie werd in

---

8 Gemeente Amsterdam, Anti-Joodse Maatregelen I, Arbeidszaken, brief no 17, 30 oktober 1940, GAA 5174, inventarisnummer 2056.

9 CBG, Calmeyer collectie, dossier 42.

de niet-gestandaardiseerde Duitse bevolkingsregisters meestal niet bijgehouden.

De vindplaats van de hierboven beschreven aanmeldingsformulieren in de Collectie Calmeyer zou kunnen wijzen op betwiste aanmeldingen, maar het is niet waarschijnlijk dat dit ook de oorspronkelijke plek was waar de formulieren, op elkaar geplakt en alfabetisch op een stapeltje, tijdens de bezetting bewaard werden. De hierboven beschreven correcties hadden, gezien de overeenkomstige sporen van potlood of pen en stempels op lokaal niveau ter bevestiging, plaatsgevonden vóór aankomst bij Calmeyer. Een deel van de aanmeldingen was onbetwist en onmiskenbaar met vier Joodse grootouders. Er zijn redenen om aan te nemen dat dit archiefdeel niet behoorde tot het archief van Calmeyers *Entscheidungsstelle* waar de personendossiers werden opgeslagen.¹⁰

Archieven werden gerangschikt en dossiers werden na de oorlog onder diverse namen ondergebracht. De hierboven beschreven map, met de formulieren uit diverse gemeenten, wees niet op een speciale behandeling, zoals het napluizen van grootouders of andere sporen van herbeoordeling van Joodse afstamming in Den Haag. Wie een aanmelding als Jood wilde betwisten bij Calmeyer, moest daar immers schriftelijke bewijzen bij voegen. Het feit dat alle formulieren aan elkaar kleefden en alfabetisch gerangschikt waren, betekent dat ze als één stapeltje in het archief zijn gevoegd. Aan de formulieren is geen beschadiging te zien of doorgelopen inkt van vocht van mogelijk bluswerk na de aanval op De Kleykamp. Het feit dat er aanmeldingsformulieren tussen zaten van een datum ná de aanval, betekent hoogstwaarschijnlijk dat deze stapel formulieren alsnog in een later onderzoek van de rijksinspectie lag opgeslagen. Het kantoor van Calmeyer was niet bij de rijksinspectie gevestigd en zetelde in een kantoor aan het Binnenhof. Een breder onderzoek naar originele registratieformulieren is niet mogelijk omdat deze formulieren na de bevrijding zijn vernietigd.

---

10 G. von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008), 143-145.

De Rijksoverheid wilde in haar archieven geen Duits materiaal dat onderscheid maakte tussen Joden en niet-Joden. Om die reden zijn ook de persoonskaarten uit de bevolkingsregisters met Joodse aantekening zoals de codes J, G1 en G2 vernietigd.¹¹ Bij dit besluit van de Rijksoverheid kan aangetekend worden dat deze archieven met het door de Duitsers gewenste onderscheid door Nederlandse ambtenaren zijn opgebouwd. Als dit besluit om archieven te vernietigen was overgenomen door de gemeenten waar nog vele archieven verhalen van anti-Joodse maatregelen, zou de rol van de overheid bij de Jodenvervolging ook voor een deel verdwenen zijn.

Met het aanmeldingsformulier van weesjongen Hans was, net als bij de andere aanmeldingsformulieren, meer aan de hand dan alleen een registratie van de Joden. Er zijn aantekeningen op de aanmeldingsformulieren voor Joden te zien met een datering van twee jaar na aanmelding. Op het formulier van Hans staat bovenaan een gestempelde tekst: *AF AANWEZIG* en de handgeschreven datum 20-2-43 met een paraaf met letter *t*. De datum op het formulier van Hans is veelzeggend want tien dagen eerder, op 10 februari 1943, was het weeshuis van Hans, Megadle Jethomim in Amsterdam leeggehaald door de bezetter.¹²

Hetzelfde stempel *AF AANWEZIG* komt terug op meerdere formulieren, soms met de letters *tt* of de paraaf *ttové*. Andere formulieren met *AF AANWEZIG* eindigen met een doodsbericht:

M.M. Meijer, overleden op 29.4.43 Westerbork;

werkloze H. Meyer, afgevoerd, lijst-Fischer en: overleden 6 okt. 1941 in Mauthausen;

mevrouw H. Meyer, overleden 15.1.43 Amersfoort (ss-kamp).

‘Afgevoerd’ of ‘*Abgeschoben*’ en ‘overleden’ waren de meest voorkomende termen. Afgevoerd kan vertaald worden als het Duitse

---

11 M. Croes en P. Tammes, ‘De percentages overlevenden van de Jodenvervolging in Nederland’, <https://rjh.ub.rug.nl/groniek/article/viewFile/15818/13308>.

12 Joods Historisch Museum, <http://www.jhm.nl/collectie/literatuur/12007740> 18 juli 2011; zie ook: <http://www.joodsamsterdam.nl/stramstel.htm>, 18 juli 2011, waarin gemeld wordt dat het weeshuis in maart 1943 werd ontruimd.

‘*abgeschoben*’, een term die ook werd gehanteerd voor de deportaties. Administratief afgevoerd lijkt misschien minder beladen dan *abgeschoben*, maar het resultaat was voor de betreffende persoon hetzelfde.

Op gemeentelijk niveau hebben ambtenaren doorgewerkt met de registraties van Verordening 6/1941 ten dienste van de nazistische maatregelen. Zo zijn er aanmeldingsformulieren met een sterretje. In een brief van de rijksinspectie aan Calmeyer van juli 1942 werd dit symbool verduidelijkt: ‘Opgaven van personen met een ontheffing tot het dragen van de Jodenster worden uitsluitend, rechtstreeks en persoonlijk, in vrouwen, door de Duitsers gedaan aan het hoofd van de rijksinspectie.’¹³ Een sterretje betekende ontheffing van de plicht die Joodse burgers vanaf eind april 1942 hadden om een gele davidster zichtbaar op hun kleding te dragen. De rijksinspectie lichtte hierover de burgemeester van de betreffende woonplaats in, en die had de taak om een nieuw persoonsbewijs te verstrekken, voorzien van een open J, met de vermelding *Ontheffing*. Die ontheffing werd genoteerd op de persoonskaart in de bevolkingsregisters.

Deze administratieve sporen maken duidelijk dat bij de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters méér gebeurde dan alleen de registratie van aanmelding. Ambtenaren op verschillende niveaus droegen niet alleen zorg voor de persoonsregistratie, maar voerden ook de administratie voor ontheffingen van Jodensterren: zonder de spaarzame ontheffingen gold voor ieder ander met het kenmerk ‘Jood’, automatisch de draagplicht.

De beruchte landelijke registratie van januari 1941 was geen eenmalig gebeuren, maar het begin van een proces, dat nog jaren werd voortgezet met nieuwe aanmeldingen, veelal geboortes. Met de registratie van Joodse kinderen werd doorgewerkt tot na het

---

13 Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, *brief aan dr. H. Calmeyer*, 6 juli 1942, *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, GKVuJ*, NIOD, 020-1507.

bombardement op de rijksinspectie in april 1944. Alleen al van het bevolkingsregister Amsterdam kwamen in de periode 1943 tot maart 1944 nog bijna driehonderd aanmeldingen binnen. Een laatst gedateerd archiefstuk van 2 maart 1944 maakt sprake van negentien nieuwe aanmeldingen.¹⁴ Waarna de rijksinspectie op deze zending een vermanend briefje terugstuurde: ‘Geen van deze negentien exemplaren was voorzien van een datum van verzending, zoals vereist volgens artikel 3, 2^e lid van het Besluit Aanmeldingsplicht II.’¹⁵ Het merendeel van de medewerkers bleef administratief strakke procedures handhaven, in Amsterdam bijvoorbeeld ook na de aanslag van het verzet op het Amsterdamse bevolkingsregister op 27 maart 1943. Daarbij werd niet alles vernietigd, maar het systeem lag wel overhoop. Lentz zou zelf de leiding op zich nemen van het weer op orde brengen van het bevolkingsregister.

Blijkens de gearchiveerde notulen van het college van secretarissen-generaal tijdens de bezetting, was er nóg een onheilspellende meldingsplicht waaraan door ambtenaren werd meegewerkt. De notulen van de secretarissen-generaal van 28 maart 1941 meldden dat er een bezwaar van een aantal christelijke kinderinstanties was binnengekomen tegen de *Meldeplicht* van ‘geestelijk minderwaardige Joodse kinderen’.¹⁶ Die meldingsplicht van geestelijk gehandicapten was een Duits voorschrift en de secretarissen-generaal hadden besloten dat zij daar niets tegen konden doen en daaraan moesten meewerken. Na een eerdere klacht van de Nederlandse Bond tot Kinderbescherming tegen die meldingsplicht, had de waarnemend secretaris-generaal van Justitie mr. J.P. Hooykaas tevergeefs geprobeerd de directeur van de bevolkingsregisters in te schakelen om de aantekening van de gehandicapten in de registers achterwege te

---

14 Diverse data van 1943/1944 met *brief Gemeentesecretarie van Amsterdam, bevolkingsregister en Verkiezingen*, 2 maart 1944, CBG, Calmeyer collectie, verordeningen 6/41, correspondentie met gemeenten, Amsterdam, dossier 94.

15 CBG, Calmeyer collectie, *Verordening 6/41, Aanmeldingsformulieren*, 47.

16 College van SG 1940-1945: *Notulen*, 28 en 31 maart 1941, NIOD, archief 216, map 2.

laten. Die directeur (Lentz) werkte onder verantwoording van de collega-secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, K.J. Frederiks. In plaats van in te grijpen, hadden de secretarissen-generaal een andere oplossing bedacht om de zaak te sussen. ‘Indien de bond nog subsidie ontvangt, kunnen we enige invloed op de bond uitoefenen.’¹⁷ Dus afkopen van een ambtelijk onwettig protest tegen het in gevaar brengen van gehandicapten.

Joodse bloeddonoren aan het Rode Kruis werden uitgefilterd door middel van de bevolkingsregisters. Het Ministerie van Sociale Zaken werkte mee aan een eis van de Duitsers dat vrijwillige Joodse bloeddonoren geen bloed meer mochten geven aan personen van arische afkomst.¹⁸ Om zeker te weten of een donor geen Jood was, werd door het Rode Kruis de medewerking gevraagd en gekregen van de burgemeesters om een check uit te voeren in het bevolkingsregister waar alle Joden inmiddels geregistreerd stonden.¹⁹

Lokale belastingafdelingen hanteerden het onderscheid naar Joden en niet-Joden, onder andere voor de belastingen voor huizenbezitters. Sommige Joodse burgers ontvingen tot in 1951 nog steeds belastingformulieren met de letter ‘J’.²⁰

Dienen

De registratie van de Nederlandse Joden werd door de eerste drie grote naoorlogse geschiedschrijvers omschreven als van cruciaal belang.

De jurist en schrijver Abel J. Herzberg over de Nederlandse registraties: ‘Zij is voor de Duitsers van grote betekenis geweest. Want zij

---

17 Ibidem.

18 R. Grüter, *Kwesties van leven en dood. Het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog* (Balans, Amsterdam 2017), 299.

19 Grüter, *Kwesties van leven en dood*, 299.

20 R. Ensel en E. Gans, *The Holocaust, Israël and ‘the Jew’*. *Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society* (Amsterdam 2017), 502.

moesten, wilden zij het Joodse bloed treffen, ook weten waar het zat.²¹ Jacques Presser schreef: ‘Het begin van de uitvoering van een maatregel, die buitengewoon diep zou ingrijpen in het lot van de Nederlandse Joden. Wilde zij slagen, dan was de medewerking nodig zowel van henzelf als van de Nederlandse ambtelijke instanties.’²² En Loe de Jong: ‘...met het oog op haar consequenties, een van de noodlottigste verordeningen uit de bezettingsjaren’.²³ De sterke inperking van de persoonlijke vrijheid en de latere vervolging van de Joden werden mogelijk gemaakt door een verfijnd identificatiesysteem. Raul Hilberg schreef in zijn wereldwijd gezaghebbende driedelige werk *De vernietiging van de Europese Joden* over de periode van nazi-Duitsland: ‘Identiteitspapieren behoren tot de pijlers van een politiestaat.’²⁴

Over rijksambtenaar Jacob L. Lentz, belast met de centrale coördinatie van alle bevolkingsregisters in Nederland is na de oorlog veel geschreven. Lentz werd het historische cliché van een collaborerende ambtenaar. Loe de Jong noemde hem in zijn veertiendelige serie *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*: ‘de dienstklopper in optima forma’.²⁵ De historicus Bob Moore typeerde Lentz’ handelwijze specifiek als ambtenaar-gevaarlijk, ‘omdat hij de ambtenaar vertegenwoordigde die een onwrikbaar geloof had in hiërarchie en toewijding aan de autoriteit’.²⁶

-
- 21 A.J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945*. (Amsterdam 1950, vijfde herziene druk, 1985), 63.
- 22 Presser, J., *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, Twee delen (s-Gravenhage april 1965, vierde oplage mei 1965), deel I, 62.
- 23 Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen (Den Haag 1969), deel 4, 874. Jong, L. de, Inleidingen en redactie C. Kristel, B. Smits, F. van Vree, *Jodenvervolging in Nederland 1940 - 1945, deel I en deel II* (Laren 2018), deel I, 6, 364.
- 24 Hilberg, R., *De vernietiging van de Europese Joden*, 3 delen (Laren, 2008, laatste bewerkte editie) vert. R. Pijpers, *The Destruction of the European Jews* (Burlington, 2002, third edition), deel I, 188.
- 25 De Jong, *Koninkrijk*, 5, 455.
- 26 B. Moore, ‘Nazi masters and accommodating Dutch bureaucrats: working towards the Führer in the occupied Netherlands, 1940-1945’, in: *Working towards the Führer*.

Een inmiddels beruchte quote komt uit een brief van 7 oktober 1942 van rijksinspecteur Lentz aan dr. Calmeyer. De Jodendeportaties waren al een paar maanden aan de gang en in de zomer van 1942 waren al vele tienduizenden Joden op transport gezet naar Westerbork en vervolgens naar Auschwitz. Zijn brief was een reactie op een Duits compliment dat ‘...*die Arbeit der Rijksinspectie in Europa als vorbildlich bezeichnet werden kann*’.²⁷

Lentz schreef aan Calmeyer: ‘Het is voor mij en mijn medewerkers zeer verheugend te mogen ervaren, dat onze arbeid gunstig wordt beoordeeld. Hierin ligt een aansporing om met volle overgave te blijven streven naar de vervulling van onzen plicht, welke tot uitdrukking komt in het devies der rijksinspectie: “Bevolkingsboekhouding is dienen.”’²⁸

De quote betreffende het dienende karakter van de bevolkingsboekhouder Lentz staat echter model voor het administratieve werk dat in bezettingstijd overal in het land werd verricht. Lentz gaf als rijksambtenaar naam en gezicht aan een registratie, waarbij ook duizenden anonieme ambtenaren in 1050 gemeenten hun werk deden. Zo viel de uitvoering van Lentz’ dienstbevelen in het land onder verantwoordelijkheid van zijn secretaris-generaal K.J. Frederiks.

‘De bezettende macht bleef afhankelijk van de loyale samenwerking van de Nederlandse organisaties, die over het algemeen ook gegeven werd,’ schreef Ido de Haan, hoogleraar gespecialiseerd in de geschiedenis van interne politieke verhoudingen.²⁹ Presser vatte dit soort administratieve processen samen in één zin: ‘De Joden-uitroeiing

---

Essays in honour of Sir Ian Kershaw, ed. A. McElligot, T. Kirk, (Manchester 2003), 186-204, 199.

27 Presser, *Ondergang*, deel I, 66.

28 Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, *brief J.L. Lentz aan dr. H. Calmeyer*, 7 oktober 1941, *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*, NIOD, toegangsnummer 020, inv. nr. 1497.

29 I. de Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgving’, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden; The Low Countries Historical Review*, *BMGN*, deel 123-1, (2008), 31-70, 49.

was in de eerste plaats een administratieve prestatie. Genocide als ambtenaarlijke taak.³⁰ Een taak die bij Presser niet alleen sloeg op de Duitse daders en hun uitvoerend apparaat, maar ook op de Nederlandse ambtenaren, de bureaucratie.

---

30 Presser, *Ondergang*, deel II, 150.

Installatie van Reichskommissar A. Seyss-Inquart op 29 mei 1940 in de Ridderzaal aan het Binnenhof, in aanwezigheid van de secretarissen-generaal (rechts op de foto). Op de voorgrond het orkest van de Keulse radio dat speciaal uit Duitsland was overgekomen om de plechtigheid op te luisteren met een ouverture van Wagner. De leden van het college van secretarissen-generaal verklaarden zich bereid op de meest loyale wijze met de Duitse bezettingsautoriteiten samen te werken. Zij zouden een ambtenarenkabinet vormen dat ter beschikking stond van de Duitse bezetter. Een uitnodiging van Seyss-Inquart om na afloop met hem te lunchen, sloegen de secretarissen-generaal af. (foto NIOD)